

Katarina Mollner

Två sätt att gestalta människan i historien

En jämförelse av Natalie Zemon Davis *Martin Guerres återkomst* och
Per Anders Fogelströms *Krigens barn*

Inledning

Vad tänkte, kände och trodde alla de människor som hastigt presenteras i våra skolböcker som "de 95 % av befolkningen som sysslade med jordbruk och hantverk", för att sedan sjunka tillbaka i glömska lika snabbt som de uppenbarat sig? Vi vet en hel del om deras materiella villkor, medan våra kunskaper om dessa människors förhållande till mindre påtagliga ting är betydligt mer begränsade.

Syftet med min studie är att jämföra två olika vägar till att få den "enkla", "lilla", "vardagliga" människan att framträda ur historiens dunkel. De två texter som här kommer att representera dessa vägar uppvisar vissa grundläggande likheter. Avsikten med texterna är att skildra historiens "glömda" folk. De är skrivna i en form som förmår attrahera också personer utan historiska specialkunskaper, vilket medför att de når ett betydligt större antal människor än den akademiska litteraturen vanligen gör. Båda verken har en skönlitterär sida, fastän denna framträder på olika sätt och i olika hög utsträckning. Utöver dessa grundläggande likheter skiljer sig emellertid texterna åt på en rad väsentliga punkter. Dessa kommer här att analyseras utifrån några olika aspekter: källkritiska, metodiska och litterära.

Studien är begränsad till analys av ett verk av respektive författare. Så har Davis och Fogelströms tidigare författarskap måst lämnas utanför; inga slutsatser om dessa bör dras utifrån undersökningen av *Martin Guerres återkomst* och *Krigens barn*.

Den litteratur som valts ut för att belysa de båda texterna är av olika karaktär. Carr, Torstendahl och Valentin används för att rekapitulera grundläggande historiska problemställningar och metoder. Artiklarna ur samlingsverket *Att skriva historia*, Le Roy Laduries bok samt Österbergs artikel är ämnade att ge en inblick i modern mentalitetsforskning.

För att belysa Fogelströms källor och metod utnyttjas Brings bibliografi, Carlssons Gustav IV Adolf-biografi och Brusewitz artiklar om Hedvig Eli-

sabeth Charlottas dagbok. Här hade ett betydligt större material kunnat användas, men vissa begränsningar har visat sig vara nödvändiga. För upplysningar om Davis källor har jag varit hänvisad till hennes egen beskrivning av dem, samt till Ginzburgs efterord. Det mesta av de källor och den litteratur hon utnyttjat har för mig varit oåtkomliga.

Helanders artikel om Lukács och Barthes text står för några litterära infallsvinklar. Tidningsrecensionerna slutligen används som inspirationskälla och idégivare. Deras närvaro motiveras av att recensioner, enligt vad jag kunnat finna, är det enda som i Sverige hittills skrivits om *Martin Guerres återkomst* och *Krigens barn*.

Bakgrundsteckning

Författarna

”... vår första tanke då vi får ögonen på ett historiskt arbete borde gälla historikern som skrev det och inte de fakta det innehåller” skriver E H Carr, en smula tillspetsat. Vad han vill poängtera är att eftersom historiska fakta aldrig är helt ”rena”, utan oundvikligen måste brytas mot forskarens egen världsbild, är det viktigt att hålla författaren i minnet medan man läser.¹ Alltså följer här en kort presentation av författarna till de båda texter som kommer att bli föremål för min undersökning.

NATALIE ZEMON DAVIS (född 1928) är historieprofessor vid Princeton-universitetet i USA. *The Return of Martin Guerre* utkom 1983. Tidigare har hon publicerat *Society and Culture in Early Modern France* (1975). Hon var också rådgivare då Daniel Vignes film *Le Retour de Martin Guerre* spelades in. Davis har anknytning till den franska Annales-skolan, även om hennes arbetsmetoder skiljer sig från en del av dess principer på vissa punkter, vilket jag skall försöka klargöra i ett kommande avsnitt. Hon representerar den ännu ganska nya riktning inom historievetenskapen som sysslar med mentalitetsforskning. Hennes historieskrivning har kallats narrativ (berättande) och har klart skönlitterära dimensioner. Andra böcker i samma genre är Emmanuel Le Roy Laduries *Montaillou* (1975) och Carlo Ginzburgs *Il Formaggio e i vermi* (1976).

PER ANDERS FOGELSTRÖM (född 1917) är en erkänd skönlitterär författare. Under fyrtio- och femtiotalen var han redaktör vid i tur och ordning *Världspressen*, *Joker* och *Fib*. Förutom att han varit aktiv inom ett antal Stockholmsföreningar var han 1963–77 ordförande i Svenska freds- och skiljedomsföreningen. 1976 utnämndes han till filosofie hedersdoktor vid Stockholms universitet. Sedan 1940-talet har Fogelström givit ut ett stort antal romaner och Stockholmskildringar (lokalhistoria). Mest känd är den romansvit omfattande fem titlar, som inleddes med *Mina drömmars*

stad (1960). Dessa böcker handlar om Stockholm och dess fattiga invånare från 1860-talet fram till våra dagar. 1981 påbörjades med *Vävarnas barn* en ny romanserie, som i hög grad bygger på historiskt källmaterial. *Krigens barn* utgör andra delen av denna serie, och Fogelström hoppas att med en tredje del få möjlighet att knyta ihop de båda romansviterna, som härigenom skall komma att sammanhängande skildra Stockholms fattiga befolkning under drygt 200 år (1749–1968).

Texterna

Händelserna i *Martin Guerres återkomst* utspelar sig i södra Frankrike, nästan på gränsen till Spanien, vid 1500-talets mitt. Aktörerna på denna scen utgörs av bönder, samt av ett antal jurister från domstolarna i Rieux och Toulouse.

Berättelsen börjar 1527, med att Martin Guerres far flyttar med sin familj från Baskien till grevskapet Foix i Sydfrankrike. Martins uppväxtmiljö skildras ingående. Plötsligt en dag 1548 försvinner han från sitt hem i byn Artigat utan ett ord till någon. Han har då varit gift med Bertrande de Rols i tio år, och de har efter årtal av sexuell oförmåga från hans sida (de hade varit mycket unga vid giftermålet) just fått en liten son.

Martin hörs inte av, men efter åtta år uppenbarar sig en man i byn, och påstår sig vara den försvunne. I själva verket är han en bedragare, Arnaud du Tilh, som äger en viss likhet med Martin samtidigt som han har ett otroligt gott minne parat med stor skådespelartalang. Han accepteras av Bertrande och de övriga byborna såsom varande Martin Guerre: på olika sätt har han nämligen lyckats snappa upp fakta om Martins liv som han sedan mycket ingående relaterar till.

Småningom börjar man dock fatta misstankar och Martins farbror drar Arnaud inför rätta, tvingande Bertrande att vittna mot sin "make". I Rieux fälls han, men överklagar till domstolen i Toulouse. Här är man just i färd med att frikänna honom, då på rättegångens sista dag den riktige Martin Guerre återvänder efter tolv års bortovaro. Arnaud du Tilh döms till döden genom hängning.

Krigens barn spannar över tiden 1788–1814. Krigen utgörs alltså av Sveriges krig under Gustav III, Gustav IV Adolf och Karl XIII (eg kronprins Karl Johan), dvs Ryska kriget 1788–90 och deltagandet i krigsvirrvaret under Napoleontiden, mot såväl Frankrike som Ryssland och Danmark 1805–14. Även den mellanliggande fredsperioden skildras. Handlingen äger rum i Stockholm och på de olika krigsskådeplatserna.

Berättelsen utspelar sig på två plan: dels skildras den offentliga historiens förlopp, dels får man följa några vanliga människors vardagliga liv i krig såväl som fred. Huvudpersoner är soldaten och sjukvårdsdrängen Hä-

kan Rapp, tvätterskan Sofia Ekberg, skeppsgossen och senare krigsinvaliden Johannes Ekberg, fältläkaren David Drake, fabrikörerna Krohn och Broberg, samt deras familjer och vänner. Dessa fiktiva personer tillhör huvudsakligen arbetarklassen och det lägre borgerskapet.

Mottagandet i pressen

Gemensamt för *Krigens barn* och *Martin Guerres återkomst* är att de är "populärt" skrivna, med förutsättningar att intressera och engagera en bredare allmänhet. Med "populärt" menar jag inte att man gjort avkall på forskningens kvalitet, utan helt enkelt att de båda författarna skriver lättfattligt och njutbart om ämnen som har förmåga att attrahera fler människor än en liten grupp historiker.

Fogelströms roman fick recensioner i fler svenska tidningar och fler förstadsrecensioner än Davis bok. Det är svårt att säga om detta beror på att hans arbete går under beteckningen roman, medan hennes snarare rubriceras historisk undersökning, eller på att Fogelström är svensk. Att Davis bok faktiskt i två recensioner felaktigt kallas roman, illustrerar klart dess skönlitterära kvaliteter.²

Omdömena om *Martin Guerres återkomst* var enhetliga och genomgående positiva. Recensenterna relaterar berättelsens händelseförlopp, varvid de ofta särskilt intresserar sig för tillståndet i paret Guerres sängkammare. Dessutom prisas trendriktigt den riktning inom historievetenskapen som ägnar sig åt mentalitetsforskning, narrativ historieskrivning och skildring av vanliga människors liv. Endast en skribent ansåg att historien om Martin Guerre var "löst från sitt sammanhang", och att Davis istället borde använt sitt källmaterial till att skriva en roman.³

Krigens barn däremot fick ett mera blandat mottagande. Omdömena är mycket skiftande, och representerar hela skalan från oreserverade hyllningar i *Svenska Dagbladet* och *Helsingborgs Dagblad*, till total avsägning i *Hufvudstadsbladet*.⁴ Fogelströms pacifism, medkänsla och omfattande forskningsarbete omnämns i positiva ordalag av de flesta, men många finner också att romanen har litterära brister och bitvis är tung och tråkig.

Källor

Davis källor

Den källsituation man står inför då man skall försöka tränga in i enkla 1500-talsbönders tankevärld karakteriseras knappast av något källornas överflöd. Då historiker vill ta reda på hur människor i det förgångna tänkt, känt och agerat har de till sitt förfogande memoarer, självbiografier, dag-

böcker, brev och skönlitteratur. Problemet är att dessa källor är relevanta endast för en liten grupp människor. På 1500-talet var de flesta bönder analfabeter, utan möjlighet att lämna skriftligt vittnesbörd om sig själva. Inom litteraturen förekommer bönder, i den mån de alls finns med, i komedier som följer de klassiska regler som föreskriver att bonden skall framställas som en komisk, ofta lite löjlig figur.⁵

En av de få framkomliga vägarna till en inblick i bönders tankar och beteendemönster på 1500-talet utgörs av protokoll från olika rättsinstanser. Det är också denna väg Natalie Davis till stor del har gått. Tyvärr finns inte de fullständiga vittnesmålen från rättegången mot den falske Martin Guerre bevarade, då alla vittnesprotokoll från brottmål före år 1600 saknas för parlamentet i Toulouse. Davis måste utgå från två litterära bearbetningar av rättegången: Jean de Coras *Arrest Memorable du Parlement de Tholose*, och Guillaume Le Sueurs *Admiranda historia de Pseudo Martino Tholoesae*, båda från 1561.⁶

Coras var domare i Toulouse och en framstående jurist och humanist. Hans bok utgörs av en sammanfattning av vittnesberättelser, bevisgrunder och domslut i fallet Martin Guerre, med egna kommentarer infogade. Boken blev på sin tid mycket populär och trycktes om ett flertal gånger innan seklets slut, både på franska och latin. Detta är Davis huvudkälla.

Le Sueur var också jurist. Hans text bygger förmodligen på anteckningar av kammarpresidenten Michel du Faur, samt eventuella egna iakttagelser vid rättegången. Också denna bok utkom på latin och franska.⁷

Förutom dessa berättelser har Davis gått igenom registren över parlamentets i Toulouse domslut för att få fram fler fakta med anknytning till målet, och för att få veta mer om domarnas attityder. Notariaturkunder från byarna i trakterna kring Toulouse har använts för att leta upp fakta om de agerande personernas liv. I de fall de eftersökta människorna inte återfanns i sina hemorters arkiv använde sig Davis av andra källor från samma tid och plats för att uppnå en god bild av den miljö de levde i.

Dessutom har hon utnyttjat verk av andra forskare som sysslat med samma tidsperiod som hon själv, samt berättande källor och skönlitteratur från tiden.⁸

Fogelströms källor

Med den arbetsmetod Fogelström tillämpar blir källsituationen en helt annan än för Davis. Här kan man verkligen tala om ett källornas och litteraturens överflöd. Man måste dock vara uppmärksam på att detta *inte* beror på att det sena 1700- och tidiga 1800-talets fattiga stockholmare efterlämnat så särskilt mycket mera material om sina liv och tankar än 1500-talets franska bönder. Nej, skillnaden beträffande källornas rikhaltighet beror nästan uteslutande på arbets sättet.

Fogelström har inte strävat efter att utnyttja historiskt material som särskilt utgår ifrån det enkla folkets liv. Hans källor består av memoarer, dagböcker, minnesanteckningar och brev författade av adelsmän eller av det högre borgerskapets medlemmar. Även kungörelser och samtida berättelser av medicinsk och lokalhistorisk karaktär har använts.

Till stor del bygger Fogelström sin berättelse på historisk litteratur av skilda slag. Denna utgörs av allmänna översiktsverk som Carlsson-Roséns *Den svenska historien*; populärhistoria som Grimbergs *Svenska folkets underbara öden*; krigs- och arméhistoria; lokalhistoria, speciellt från Stockholm; medicinsk historia samt biografier över kungar och adliga. Ekonomisk historia och socialhistoria förekommer i mycket liten omfattning. Endast några tidskriftsartiklar och några få böcker som bl a avhandlar tobakstillverkning och industritekniska framsteg kan passa in under denna rubrik.⁹

De enkla människor som det är Fogelströms uttalade syfte att levandegöra återfinns alltså inte i någon högre utsträckning i det historiska materialet. Då de förekommer ses de mestadels ur de högre klassernas perspektiv. Istället har författaren valt att använda fiktiva figurer vid gestaltningen av de breda befolkningslagren.

En jämförelse med Davis visar att Fogelström bygger mer på andra forskares resultat än vad som fallet är med henne.

Källkritiska aspekter på Davis

Davis båda huvudkällor, Coras och Le Sueurs skrifter, härstammar inte direkt från rättegången, utan är endast bearbetningar av primärkällorna. Båda huvudkällorna ligger nära de beskrivna händelserna i tiden (de utkom året efter rättegången i Toulouse), men de är inte helt primära. Le Sueurs bok bygger förmodligen nästan enbart på andrahandsuppgifter, Coras relaterar händelser han själv upplevt bara fr o m själva rättegångsskeendet i Toulouse. P g a dessa källors karaktär är det särskilt viktigt att fråga sig hur Davis behandlat dem källkritiskt.

I tre avslutande avsnitt: "Historieberättaren", "Histoire prodigieuse, histoire tragique" och "Om krymplingar", tar Davis upp sina två huvudkällors beskaffenhet. Genom att berätta om fr a Coras liv visar Davis att hon är medveten om vikten av att hålla i minnet *vem* som är författare till de berättande källor som utnyttjas. Hon försöker rekonstruera orsakerna till att den höglärde och framgångsrike domare Coras intresserar sig för en händelse som utspelar sig bland bönder, och kommer därvid fram till att Coras identifierade sig med Arnaud du Tilh. Denne besatt flera av domarens egenskaper såsom vältalighet, ett fenomenalt minne, intelligens och sans. Davis finner det troligt att Arnaud dessutom, liksom Coras, sympatiserade med protestantismen.

Personlig framtoning var någonting som varje 1500-talsman i karriären bemödade sig om. Men på vilken punkt övergår framtoningen i lögn? Genom sin skådespelartalang ställde Arnaud domaren inför denna känsliga fråga. Senare skulle Montaigne ta upp samma problematik i en självanklagande essä, där han exemplifierar med just fallet Martin Guerre.¹⁰

Davis rekonstruktion av orsakerna till att Coras skrev om Martin Guerre förefaller vara väl underbyggd. Det framgår tydligt vad i texten som är hennes egna antaganden och vad som har mera fast förankring i källorna. Men man frågar sig dock om inte några av de orsaksförslag som ges till domarens intresse för fallet Martin Guerre också är identiska med orsakerna till att Davis själv fattade intresse för historien. Kanske har det legat nära till hands för Davis att i sin tur identifiera sig med Coras. Denne har uppenbarligen befunnit sig i en situation liknande hennes egen: en lärd människa med tendens att ompröva sina egna värderingar, finner någonting mycket lockande i händelserna kring Martin Guerre. Dessutom visste Davis att Coras skulle dö på samma tragiska sätt som Arnaud du Tilh, nämligen genom hängning, vilket kan ha gjort henne än mer benägen att förutsätta ett samband eller en identifikation mellan Coras och Arnaud.

Coras verk är en blandning av juridisk text och litterär framställning. Davis visar hur Coras utnyttjar denna otraditionella form till att skapa "ett juridiskt verk som ifrågasätter juridikens tillämpning, en historisk redogörelse som drar sin egen sanning i tvivelsmål". Genom de olika utgåvorna av *Arrest Memorable* följer Davis hur domaren delvis ändrar inställning till Arnaud (i positiv riktning). Så småningom kallar han på flera ställen historien för en tragedi, vilket även Le Sueur gör, trots att den handlar om bönder. Detta bryter mot de gängse litterära konventionerna. Historien beskrivs som både komedi och tragedi, gränsen mellan hjälte och skurk är vag.¹¹ Ginzburg beskriver detta som att: "En stelt hierarkisk föreställning rämnar under trycket av det olikartade".¹²

Davis konstaterar att Coras överdriver en del saker, medan han helt utelämnar andra. Så gör han tex Arnauds minne ännu mera perfekt än det i verkligheten var. Dessutom får han det att verka som om domstolen varit mindre övertygad om Arnauds oskuld än vad som verkligen var fallet.¹³ Detta att ändra sin egen roll till det bättre är ett välkänt psykologiskt fenomen beträffande dagböcker, memoarer o dyl.

Hur pass kritisk har nu Davis varit till sitt källmaterial? Hur stor vikt lägger egentligen dagens mentalitetsforskare vid den kritiska granskningen av källorna? I artikeln "Forskning om det äldre svenska samhället – idag, igår, i morgon?" skriver Eva Österberg att hon finner mentalitetshistorikernas forskningsresultat mycket intressanta, varpå hon efterlyser mera av deras metoder inom svensk historievetenskap. Dock påpekar hon att deras rekonstruktioner utifrån ett ofta bristfälligt källmaterial kan bli väl djärva.¹⁴ För mig är det svårt att bedöma hur Davis behandlat sina källor. Men enligt vad jag kan se har hon tillämpat nödvändig källkritik då hon gi-

vit sig i kast med den riskabla uppgiften att med hjälp av som alltid subjektiva berättande källor levandegöra det förflutna. Hon jämför hela tiden de båda huvudkällorna med varandra och med andra typer av källor som domstolsutslag o dyl.¹⁵ Samtidigt tillvaratar hon på ett skickligt sätt den berättande källans fördelar genom att utnyttja den som en kvarleva som ger insikt i författarens och hans samtids tänkesätt. Coras bok blir här särskilt värdefull, eftersom den bryter mot dåtidens litterära konventioner. Svagheten hos den litterära bearbetningen av rättegången, med avseende på det faktiska händelseförloppet, omvandlas till styrka genom att denna bearbetning utnyttjas som en kvarleva som vittnar om en del av en gångens tids mentalitet.

Slutligen måste nämnas att Davis är mycket medveten om luckorna hos sina källor. Gränsen mellan verifierbara fakta och antaganden görs alltid tydlig.

Källkritiska aspekter på Fogelström

I *Svenska Dagbladets* recension av *Krigens barn* står följande att läsa: "Fogelström nyttjar som alltid ett rikt källmaterial, som . . . redovisas i ett särskilt häfte med kommentarer och noter . . . Det är en saklighet, som är befriande; inga fejkade dokument förvirrar, ingen tveksamhet eller osäkerhet splittrar läsupplevelsen."¹⁶

Detta är förmodligen en ganska vanlig reaktion hos de människor som får notförteckningen till *Krigens barn* i sin hand. Mångfalden av hänvisningar till källor och litteratur ger intryck av att det skrivna är *sanningen*. Författaren är säker på sin sak; han har ägnat avsevärd tid åt studier av det historiska materialet. Just denna säkerhet, frånvaron av alternativa orsaker och händelseförlopp, bör dock väcka vissa frågor hos den kritiske läsaren.

Till skillnad från Davis har Fogelström inte någon källkritik inbakad i sin text. Endast i undantagsfall diskuteras materialet i noterna. En rad frågor skulle kunna ställas beträffande hans historiska underlag.

Hur har urvalet skett? Har han medvetet kritiserat sina källor, eller är det slumpen som fått avgöra vilka som tagits med? Hur har sedan materialet använts? Har hänsyn tagits till ev tendens, till om källan är primär eller sekundär, eller till hur nära nedtecknandet ligger de behandlade händelserna i tiden?

Med den tid som stått till mitt förfogande har det inte varit möjligt att tränga djupare in i dessa frågeställningar. De bibliografiska uppgifter som finns att tillgå är ofta motstridande. Så anser tex Samuel Bring att H G Trolle-Wachtmeisters *Anteckningar och minnen* är "mycket upplysande och pålitliga", medan Sten Carlsson hävdar att dessa "oerhört hätska dagboksanteckningar" inte har stått sig inför kritiken, särskilt inte beträffande inställningen till Gustav IV Adolf.¹⁷

Att A F Skjöldebrands memoarer är opålitliga är dock allmänt känt. Bring slår fast att de har visst kulturhistoriskt värde, men att de beträffande både det politiska skeendet och enskilda människors liv är fyllda av miss- tag. Ofta är hela serier av fakta oriktiga.¹⁸ Ändå drar sig inte Fogelström för att använda Skjöldebrands memoarer vid framställandet av faktiska händelseförlopp, som t ex intagandet av Lübeck och striden vid Bornhöved med intagandet av Kiel (dec 1813).¹⁹

Istället för att fördjupa mig i den ovan uppskisserade problematiken, har jag valt att behandla Fogelströms motvilja mot att ge sig i kast med otryckta källor. Inte en enda hänvisning till arkiv, vare sig offentliga eller privata, finns med bland hans noter. I en intervju i *Dagens Nyheter* säger sig Fogelström ofta besöka Stads-, Riks- och Krigsarkivet, men detta kommer inte till uttryck i noterna.²⁰ I de fall brev citeras eller refereras finns de alltid i tryckta brevsamlingar eller citerade hos någon annan författare.²¹

Ett exempel på hur riskabelt det kan vara att inte gå till originalet vid t ex översättningar och andra andrahandsutgivningar ger Axel Brusewitz i två artiklar i *Scandia* om *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*. Dagboken är skriven på bristfällig franska, men har av utgivaren översatts till svenska. Brusewitz poängterar betydelsen av att forskaren alltid är misstänksam mot översättningar. Han ger exempel på såväl utslutningar som felöversättningar, vilka förvanskar ursprungstexten i de senare utgivna delarna av dagboken.²² Visserligen har Fogelström endast använt sig av de tidigare delarna, vilkas översättningar skall vara tillförlitligare. De senare delarna, som kan vara vanskliga att arbeta med utan ingående källkritik, har han låtit bli att utnyttja, men det är dock symptomatiskt att han inte bryr sig om att uppsöka originalet, trots att utgivaren i förordet till del II av dagboken hänvisar forskaren till ursprungstexten, som alltid skall stå till fritt förfogande.²³ Brusewitz poängterar att även om syftet med att använda en översättning är miljöskildring och inte en uppräknig av detaljerade "hårdfakta", går givetvis även miljön förlorad om texten förvanskas.²⁴

Eftersom Davis i så hög utsträckning använt sig av rättegångshandlingar, kan det kanske vara av värde att notera att Fogelström inte alls intresserat sig för sådana. Särskilt i det avsnitt som behandlar processen mot Johan Albrekt Ehrenström (han hette Albrekt och inte Albert som Fogelström envisas med att kalla honom) och Magdalena Rudenschöld, som anklagades för att ha deltagit i den sk Armfeltska sammansvärjningen, kunde det legat nära till hands att utnyttja de rättegångsprotokoll som to m finns tryckta i *Kongl Maj:ts och rikets Swea hof-rätts protocoller uti undersökningsmålet angående förrådiska stämplingar, hwarföre åtskillige tilltalte och häckade blifwit* (1794).²⁵ Betecknande för Fogelströms arbetssätt är att han istället använt sig av litteratur om händelsen, nämligen Yngve Lyttkens *Processen mot Magdalena Rudenschöld* (1950). För skildringen av Ehrenströms och Rudenschölds offentliga schavotteringar har han utnyttjat dagboksanteckningar och memoarer.²⁶

Användningen av Lyttkens bok i st f rättegångsprotokollen kan ses som ett tecken på Fogelströms vana att läsa litteratur som bygger på de primära källorna hellre än att uppsöka dem själva, då de inte är så lättåtkomliga. Det kanske tycks onödigt petigt att anmärka på att Fogelström inte använt sig av arkivmaterial. Min mening har heller inte varit att anklaga honom för att han inte gått tillräckligt noggrant tillväga. Hans ämne är vidsträckt och den form han valt för sin framställning fri. Men då han förmodligen med sina *Kommentarer och noter* velat förläna sitt arbete en air av vetenskaplighet, kan det vara av intresse att se hur långt denna egentligen sträcker sig.

Metod och teori

Annales-skolan

Som introduktion till metod- och teoriavsnittet har jag valt att presentera den franska Annales-skolan. Med denna skolas principer som bakgrund skall sedan ett försök göras att teckna en bild av Davis och Fogelströms arbetsmetoder. Valet av denna forskningsriktning som jämförelseobjekt motiveras av Davis ofta påtalade beröringspunkter med Annales-historikerna.

Enligt Birgitta Odén har Annales-skolan utvecklats från att ha varit en liten grupp radikala historiker till att utgöra "vår tids dominerande historiska 'paradigm'".²⁷ Sitt ursprung har den i tidskriften *Annales d'histoire économique et sociale* som startades 1929. Denna publikation kom att utgöra ett språkrör för yngre historiker som protesterade mot den dominerande franska forskningstraditionen. De mest kända av dessa var Marc Bloch och Lucien Febvre. Man opponerade sig mot en detaljcentrering som riskerade att tappa bort helhetsperspektivet, och mot koncentrationen på vissa individer och politiska problem. Istället intresserade man sig för ekonomisk och social historia. Förankringen i empirisk historieforskning medförde att man undvek att hemfalla åt filosofiskt och sociologiskt teoretiserande utan ordentlig grund i källorna.

Efter andra världskriget kom nya forskare fram, bl a Emmanuel Le Roy Ladurie och Jacques Le Goff. En delvis ny inriktning kunde förmärkas; från socialpsykologi och religionssociologi till en betoning av mätbara socialhistoriska data och kvantitativa metoder. Intresset för demografi ökade.²⁸

Den orientering mot samhällsvetenskaperna som försiggick bland historiker på 1960-talet var betecknande också för Annales-skolan. Intresset för dessa lever ännu inom Annales-traditionen, men idag söker man i ökad utsträckning nya tvärvetenskapliga kontakter som oftare närmar sig de humanistiska forskningsområdena, t ex litteraturvetenskap, semiotik och et-

nologi. Inflytandet från modern hermeneutik och semiotik resulterar i att historievetenskapen anknyts till "kulturella djupstrukturer i samhällena och dessa strukturers återspeglning i riter, myter . . . konst och litteratur". Ännu en gång orienterar man sig mot "histoire des mentalités".²⁹

Annalesforskningens historiesyn kan sammanfattas i tre ord: strukturerna, tidsdimensionen och totaliteten. Historikern skall arbeta med "les structures" dvs "de trögrörliga sambanden i samhället" istället för med "histoire historisante (de individuella händelserna)". Vidare skall man rikta in sig på "la longue durée" vilket är "de länge oförändrade förhållandena". Totaliteten slutligen, "histoire à part entière", innebär att historiens alla aspekter bör sammanfalla i en stor syntes och förståelseakt.³⁰

Davis kontra Annales

Större delen av det som sagts om Annales-skolan passar också in på Davis arbetsmetoder. Men på några viktiga punkter skiljer hon sig från den franska forskningstraditionens grundläggande principer.

Där Annales-historikerna lägger tonvikten vid långsamma förändringar över långa tidsperioder går Davis istället in i en speciell händelse: Martin Guerres försvinnande och återkomst.³¹ Detta är ett exempel på histoire événementielle, dvs historia som behandlar särskilda händelser av t ex militärt eller politiskt slag, alltså precis den individcentrerade typ av historieforskning som Annalesskolan opponerade sig mot på 1920-talet. Men Davis sätt att använda den speciella händelsen skiljer sig från den traditionella historievetenskapens. Händelsen utgör för henne "ett instrument genom vilket det går att avläsa dessa bönders attityder till bl a äktenskapet, familjen och ekonomin".³²

Davis ger sig i kast med kategorier som länge ansetts stå i ett motsatsförhållande till strukturalistiskt tänkande, då hon sysselsätter sig med histoire historisante. Det sätt hon arbetar på visar att detta motsatsförhållande inte behöver existera: de individuella händelserna får tjäna till att blottlägga de djupare liggande strukturerna.

På senare år har också Annales-skolans tidigare avvisande hållning till histoire événementielle luckrats upp. Man försöker övervinna svårigheterna med att integrera de politiska faktorerna med sociala och ekonomiska.³³

Mentalitetsforskning

". . . vi vet fortfarande ganska lite om böndernas förhoppningar och känslor, hur de uppfattade förhållandet mellan man och hustru, förälder och barn, hur de upplevde begränsningarna och möjligheterna i sina liv. Vi föreställer oss ofta att bönderna inte hade mycket till val, men är detta egent-

ligen sant? Försökte enskilda bybor någonsin forma sina liv på ovanliga och oväntade sätt?"³⁴

Så formulerar Davis de frågeställningar hon sedan bearbetar i *Martin Guerres återkomst*. Jacques Le Goff har i artikeln "Mentaliteterna, en tve tydlig historia" givit något av en teoretisk bakgrund till den typ av forskning Davis bedriver. Förhoppningsvis kan några av hans synpunkter hjälpa till att kasta ljus över Davis arbetssätt.

Den forskare som föresatt sig att undersöka mentaliteternas historia kommer att röra sig på det vardagligas plan. Det är i "det dagligas djup" man finner varje epoks stil. Målet är att komma åt det som går den traditionellt individcenterade historien förbi; det opersonliga i individens tankevärld. Mentaliteten är det som varje människa, såväl den "store mannen" som det "vanliga folket", har gemensamt med andra från samma tid. Mentaliteternas historia "befinner sig mitt i skärningspunkten mellan det individuella och det kollektiva, det långsiktiga och det dagsnära, det omedvetna och det medvetna . . . det marginella och det generella".³⁵

Mentalitetshistorikern står nära såväl etnologen som sociologen. Där emot är inte mentalitetens och idéernas historia gemensam, fastän det kanske ligger nära till hands att dra den slutsatsen. "Det är inte Thomas ab Aquinos eller Bonaventuras idéer som har behärskat själarna alltsedan 1200-talet, utan mentala nebulosor i vilka deformerade ekon av deras doktriner, fattiga smulor och innehållslösa ord utan kontext har spelat en roll".³⁶

Den mentalitetshistoriska metoden medför att man genomför en särskild typ av läsning av dokumenten. "Allt är källor". Såväl dagböcker som administrativa texter kan berätta mycket om både författarens och hela samhällets värderingar och normer. Dock favoriseras några källtyper som allra bäst anses öppna vägen till det kollektiva psyket.

Den första gruppen favoritkällor utgörs av "dokument som vittnar om . . . marginella beteenden, som genom sin avvikelse kastar ljus över den allmänna mentaliteten". Dessa dokument kan vara t ex hagiografier (helgonberättelser) eller som i Davis fall juridiska handlingar.³⁷ Davis har motiverat valet av processen mot den falske Martin Guerre som ett instrument att tränga in i allmogens tankevärld, med att en ovanlig händelse ofta kan avslöja värderingar och tänkesätt som annars skulle försvinna i vardagens förvirrande mångfald.³⁸ Den andra gruppen särskilt användbara källor består av litterära och andra konstnärliga verk. Man måste dock vara klar över att det kollektiva medvetandet inte alltid kommer till uttryck i konsten. Denna följer nämligen sina egna "koder" som kan vara beroende av den omgivande verkligheten i olika hög grad.³⁹

Mentalitetsforskning kan vara ett svar på de brister en ensidigt historiematerialistisk förklaringsmodell är behäftad med. "I den spegel ekonomin utgjorde för samhället, såg man endast abstrakta schematas bleka reflex, inga ansikten, inga återuppståndna levande . . . Man måste ge dessa avskalade mekanismer en motvikt av något slag".⁴⁰

Det möjligas historia

”Vad jag här presenterar är delvis en uppdiiktad historia, men en historia som hålls i strama tyglar av rösterna ur det förflutna” skriver Davis i inledningen till sin bok.⁴¹ Uttrycket ”uppdiiktad historia” bör enligt Ginzburg uppfattas som avsiktligt provokativt, men vilsedande. Davis lösning på det problem som utgörs av ett magert källmaterial innebär att hon smälter samman ”verklighet” och ”möjlighet”.⁴²

Där Fogelström tillgriper ren dikt för att skildra historiens glömda människor, väljer Davis istället att utifrån sina källor försöka rekonstruera deras liv. De ställen där det bevisbara avlöses av ”det möjliga” markeras alltid omsorgsfullt i texten, med hjälp av ord som ”kanske”, ”borde”, ”det kan antagas” osv. På så sätt hålls ”’sant’ och ’sannolikt’, ’bevis’ och ’möjligheter’ . . . alltid noga isär”.⁴³

Här kan det kanske vara på sin plats att notera att den ”möjliga” historiskrivningen egentligen inte är någonting för Davis specifikt. I praktiken skriver de flesta historiker en ”möjlig” historia, medan graden av medvetenhet om detta faktum tycks variera.

Fogelström kontra Annales

En jämförelse med Annales-skolan visar att Fogelström ingalunda låtit sig påverkas av några nyare historievetenskapliga teorier. Det är honom fjärran att söka finna vare sig ”trögrörliga samband” eller att försöka sammanföra sina resultat i en övergripande syntes. Trots hans omfattande forskningsarbete är det svårt att finna någon teoretisk medvetenhet hos honom.

Fogelströms metod är minst sagt traditionell, av den typ som i Sverige brukar kallas idealistisk. Detta kan förefalla paradoxalt med tanke på det föga traditionella syftet: att skildra historien ur de fattigas synvinkel. Dessvärre utgör denna metod ett hinder då målsättningen skall förverkligas.

Fogelströms skildring är mycket detaljerad. Hans idoga faktasamlade påminner om den gammaldags faktapositivism som hade sin glansperiod under 1800-talet.⁴⁴ Genom hopandet av tusen sinom tusen ofta egentligen ganska ovidkommande detaljer skymmer underliggande strukturer och orsakssammanhang. Oändliga uppräknningar av marschvägar, ortnamn, fältslagsförlopp, vapenslag och tekniska detaljer resulterar i en framställning som är *både* tung och ytlig.

Den form Fogelström har valt att publicera sina forskningsresultat i är den historiska romanens. Det har påpekats att hans material istället med fördel kunnat användas till en populärhistorisk framställning. Att han valde det förra alternativet beror förmodligen på att ”källmaterialet sviktar” då man försöker beskriva historien ur de fattigas synvinkel. Själv motiverar Fogelström sitt val av arbetssätt så här: ”En historiker måste stanna upp när han inte får något svar och säga att han inte vet mer. Som författare

måste jag alltid gå vidare, lita på min intuition och känsla för hur det kan ha varit".⁴⁵

Modern mentalitetsforskning har visat på andra vägar än de rent litterära att nå fram till vanliga människors tänkesätt i det förflutna. Fogelström har istället valt att anlägga ett traditionellt perspektiv på det historiska skeendet, varpå han diktar samman ett antal fattiga, som får betrakta det hela. Att kalla detta en historia sedd ur de fattigas synvinkel förefaller mig synnerligen missvisande. Noteras bör också att Fogelström inte ens håller sig till traditionella metodregler i skildringen av det historiska förloppet.

Individcentrering

Ett framträdande drag hos Fogelström är den starka fixeringen vid individer, fr a kungar och stora fältherrar. Orsakerna till krigen söks nästan uteslutande i kungarnas personligheter, vilka präglas av ärelystnad och storshetsvansinne. Visserligen var utrikespolitiken under denna tid kungens domän, men han levde väl dock inte i ett absolut tomrum?

Låt mig ta Gustav IV Adolfs agerande under de sista regeringsåren som exempel. Man får genom Fogelströms skildring intrycket att kungen handlar helt självständigt, utan att någonsin lyssna till rådgivare. Den enda drivkraften bakom kungens handlingssätt verkar vara hans till galenskap gränsande snedvridna verklighetsuppfattning. Inga upplysningar ges om riskerna med alternativen till kungens linje, som t ex att en fortsatt neutralitetspolitik 1805 kunde varit riskabel och att det kunde vara fördelaktigt för Sverige att själv bestämma tiden för anslutning till koalitionen mot Napoleon.⁴⁶

Orsakerna till krigen kunde t ex söks i det större sammanhang som utgörs av världspolitiken under 1700-talet. I stället för att ensidigt leta efter krigsorsaker hos kungen som person borde hänsyn tagits till de strukturer som utgörs av maktpolitikens och diplomatins spelregler vid denna tid.

Genom det språk historikern använder avslöjas värderingar han kanske inte ens själv alltid är medveten om att han har.⁴⁷ Följande citat ur *Krigens barn* får tjäna som utgångspunkt för en språklig analys: "Adlercreutz var allmänt omtyckt, känd som en ärlig och rättfram man. Han hade vunnit några av de få svenska segrarna under det annars så olyckliga kriget i Finland".⁴⁸

Det traditionella draget hos Fogelström framträder här tydligt. Adlercreutz hade vunnit säger han, och sällar sig därmed till alla de individfixerade historieskivare som förmedlar uppfattningen att det är generalerna ensamma som utkämpar slagen. Denna formulering blir desto mer uppseendeväckande då den förekommer hos en författare som föresatt sig att skildra de vanliga soldaternas del i kriget.

Vidare avslöjas att Fogelström snarare ser händelseförloppet ”uppifrån” än ”nedifrån” då han talar om ”det annars så olyckliga kriget”. Påståendet implicerar att de svenska segrarna var lyckliga. Lyckliga för vem? frågar man sig. För kungen och de höga herrarna givetvis, men ur deras perspektiv som lemlästades och dog på slagfälten, antingen de var ryssar eller svenskar, var väl inte de svenska segrarna lyckligare än de ryska? Kriget måste för dem tätt sig olyckligt vem som än vann. Den snäva nationalism Fogelström här ger prov på är verkligen ägnad att förvåna i en framställning med hans målsättning.

Det absolutas historia

En historiker arbetar inte med ”det absoluta” säger Carr.⁴⁹ En klar nackdel med den form Fogelström valt för sin framställning är att den inte rymmer några diskussioner av *olika* tänkbara orsaker till händelseförloppet, eller av olika forskares syn på problematiska delar av skeendet. Fogelströms behandling av Gustav IV Adolfs sista regeringsår skall återigen anföras som exempel på detta.

Som tidigare nämnts bibringas läsaren av *Krigens barn* uppfattningen att Gustav IV Adolf ensam var skyldig till krigets ogynnsamma utveckling.⁵⁰ Att detta inte alls är någon självklarhet påpekas av både Sten Carlsson och Samuel Bring. Då man använder sig av verk som P A Granbergs *Historisk tafla* eller H G Trolle-Wachtmeisters memoarer måste man göra klart för sig att dessa innehåller de revolterande officerarnas syn på sin motståndare – kungen. Den gängse bilden av Gustav IV Adolf är alltså delvis en propagandaprodukt. Detta påvisades vid 1900-talets början av Sam Clason. Dessutom hävdade han att kungens agerande berodde på helt riktiga handelspolitiska bedömningar, och inte på apokalyptiska visioner av Napoleon som ”vilddjuret”. Slutligen borde ansvaret för de många misstagen under de sista regeringsåren flyttas över från kungen till de höga officerarna och ämbetsmännen. Flera forskare anslöt sig till Clasons uppfattning som dock inte fick stå oemotsagd: En livlig debatt uppstod.⁵¹

Sam Clason var en konservativ historiker, och hans överflyttande av ansvaret från kungen till officerarna håller sig fortfarande inom den individualistiska historieforskningens ram. Min avsikt är inte att här ta ställning för den ena eller den andra uppfattningen, utan endast att peka på hur otillräcklig och endimensionell en historisk framställning blir om den inte tar hänsyn till olika historiska möjligheter.

Historikerns tidsbundenhet

Varje människa betraktar historien med sin egen tids ögon. Ingen kan "krypa ur sitt eget skinn".⁵² En historieforskning som inte färgades av historikerns egen tid skulle, om vi bortser ifrån att den är omöjlig, dessutom vara synnerligen ointressant. "Historikerns funktion är . . . att behärska och förstå det /förflutna/ som en nyckel till förståelsen av nutiden".⁵³

Dock måste varje seriös historiker sträva efter att uppnå medvetenhet om sina egna värderingar och fördomar, så att kontakten med de historiska människornas tankegångar och bevekelsegrunder inte förhindras.

"När jag studerar 1500-talets människor försöker jag komma åt hur de tänkte. Jag försöker förstå dem och deras känslor och beteenden även om jag inte alls håller med dem", säger Natalie Davis i en intervju.⁵⁴ Davis är i egenskap av mentalitetshistoriker mycket skicklig på att rekonstruera historiska värderingar och tänkesätt. Det går dock att peka på en punkt i hennes framställning där källmaterialet är så magert att det är möjligt att ställa sig lite frågande till hennes slutsatser.

Historien om Martin Guerre ger upphov till en rad frågor som inte med säkerhet kan besvaras. Framför allt är det osäkert huruvida, eller i vilken omfattning Bertrande var Arnauds medbrottsling. Beträffande Bertrandes roll i dramat skiljer sig Davis ställningstagande från de åsikter som förs fram av Coras och le Sueur. Domarna i Toulouse höll Bertrande för oskyldig; omedveten och lurad av bedragaren. Det barn hon fått med Arnaud förklarades äkta, eftersom hon levte i tron att han var hennes make. Davis däremot drar slutsatsen att Bertrande genast insåg att Arnaud var en bedragare, men att hon av *eget val* tog emot honom som sin man.

"Det är här fråga om en slutsats som bygger på gissningar (Bertrandes tankar och känslor är tyvärr oåtkomliga), men som är så uppenbar att vi finner den nästan trivial" skriver Carlo Ginzburg.⁵⁵

Men borde inte det alltför uppenbara leda till vaksamhet, till en prövning av de egna utgångspunkterna? En modern människa betraktar Davis slutsats som "nästan trivial" därför att den stämmer överens med vår kulturens sätt att se på varje människa såsom fri att gestalta sitt liv hur hon vill, fri att välja. 1500-talets domare ansåg att Bertrande blivit lurad därför att det stämde med deras uppfattning om en obildad bondkvinnas oförmåga att handla självständigt, i strid med lagar och moraliska normer.

Jag vill härmed inte säga att Davis slutsats är felaktig, utan endast att man bör vara uppmärksam på att det till synes självklara också är tidsbundet.

Fogelströms friare metod medger honom att låta "intuition och känsla" ta vid där historikern måste stanna därför att källmaterialet tryter. Tyvärr tycks denna litterära frihet också medföra att författaren kan tillåta sig att vara lyckligt omedveten om sin bundenhet vid de egna tidsrelaterade värderingarna. Fogelströms intuitiva känslighet är tydligen inte så beskaffad

att den tillåter honom att frigöra sig från de begränsningar som utgörs av hans egen världsbild, för att verkligen ge form och innehåll åt det förflutnas skuggor, utifrån det förflutnas *egna* förutsättningar.

De ur Fogelströms fantasi sprungna figurer som skall föreställa fattiga storstadsbor från 1700-talet, verkar snarast tagna ur någon sedelärande berättelse från folkrörelsernas barndom. Genom allt mörker och elände som utgör tidens och krigets verklighet, går huvudpersonerna ofattbart nog andligen oskadda. Sammanhållning, solidaritet och mänsklig värme växer ur förnedringen: de fattiga förs framåt av den ljusa tron att allt kommer att gå bra, bara man håller ihop och inte ger upp. Detta är en tro som utmärker Fogelström själv och den reformistiska arbetarrörelsen.⁵⁶ Att applicera denna tro på hårt prövade 1700-tals människor verkar en aning djävt.

På samma sätt förefaller Fogelströms benägenhet att lägga i stort sett *all* skuld till krigsutbrotten på kungarna som individer, bottna i oförmåga att förstå en gången tids värdesystem. Handlingar som idag ter sig djupt omoraliska (som att starta anfallskrig) blir mot bakgrund av 1700-talsmänniskornas världsbild givetvis inte acceptabla, men dock förståeliga.

Ännu en tveksamhet som Fogelström gör sig skyldig till är att han utgår från vad han vet i dag, på 1980-talet, för att sedan låta sina nära 200-åriga figurer ana vad som kommer att ske i framtiden. Så låter han tvätterskan Sofia på bokens sista sidor uttrycka sin tillfredsställelse över att landet äntligen fått en kronprins (Karl Johan, fd fransk general) som kommer att skänka Sverige en varaktig fred.⁵⁷ Man har svårt att förstå vad i händelseförloppet *före* 1814 som gav kvinnan dessa förhoppningar.

Skönlitteratur och historia

Historievetenskapens litterära sida

En god historiker arbetar så att hon först tar fram historiska fakta (kritik), för att sedan ge dem en levande och intressant framställning (epik). Så uppfattar Per-Erik Brolin forskningsprocessen i sin bok *Epik och kritik i historien*.⁵⁸ Rolf Torstendahl beskriver i *Historia som vetenskap* ett annat synsätt, fastän han inte själv delar detta: ". . . man har ändå inte ansett att det konstnärliga momentet bara var att ge form åt ett givet innehåll. Även i utformningen av själva innehållet har man ansett att konstnärligheten har fått spelrum."⁵⁹

Den senare uppfattningen överensstämmer med min egen. Jag skall här försöka försvara ståndpunkten att förhållandet historia – skönlitteratur är mer komplicerat än Brolin ser det.

Det kan förefalla som om historia och litteratur utgjorde två väsensskilda kategorier: en strikt vetenskap med objektiv källkritik som grund, respektive en konstform baserad på varje författares fantastiska subjektivitet.

Men to m en flyktig blick på det förflutna visar att så inte alls är fallet. Gränsen mellan historia och litteratur har alltid varit flytande. Under antiken räknades historien till de sköna konsterna: Clio var en av de nio muserna. Först på 1800-talet nådde historien en definitiv position som vetenskap.⁶⁰

Enligt Ginzburg har alla historievetenskapliga framställningar ett ofrånkomligt drag av berättelse to m om de baserar sig på "hårdfakta" som statistik, grafiska figurer osv.⁶¹ Förhållandet genom tiderna mellan berättelser i allmänhet och historiska berättelser utgör ett intressant, men tyvärr outforskat område. Ginzburg ger i sitt efterord till *Martin Guerres återkomst* exempel på relationen skönlitteratur – historia och på inbördes påverkan dem emellan:

Då Daniel Defoe gav ut sin *Robinson Crusoe* (1719) och Henry Fielding sin berättelse om *Tom Jones* (1749) sökte de ge sina verk något av det högre anseende historieskrivningen åtnjöt under upplysningens tidevarv. Defoe förnekar att *Robinson Crusoe* skulle innehålla någon "fiction" och Fielding framhäver den historiska sanningen i *Tom Jones* genom att påpeka att historiker inte bör skildra enbart det offentliga livets händelser, utan också "scener ur den enskildes liv". Historieskrivningen övade alltså inflytande på den engelska romanen, men man kan också anta att den av Fielding introducerade nya berättartekniken inverkade på 1800-talets historiefremställning.⁶² Då romanens anseende småningom ökar, stiger romanförfattarnas självkänsla gentemot historikerna. Balzac gör i förordet till *La Comédie Humaine* anspråk på ett forskningsfält som historikerna i stort sett förbigått: sedernas, det franska samhällets historia och "det individuella livets handlingar".⁶³

På 1800-talet ansåg man att det var oförenligt att framställa säkra historiska fakta och antaganden i samma text. I dag kan man fläta samman sanning och möjligheter eller avbryta en historisk skildring för att redovisa motstridiga forskningshypoteser, utan att det verkar uppseendeväckande. Författare som Marcel Proust och Robert Musil har bidragit till att framställningskonsten som sådan ändrats, också den historiska framställningen. Förhållandet mellan berättaren och verkligheten har problematiserats.⁶⁴

Konstnärliga metoder kan ge historikern nya infallsvinklar på forskningsarbetet. Ett exempel på detta ger Davis då hon berättar hur hennes medverkan vid inspelningen av filmen *Le Retour de Martin Guerre* öppnade nya metodiska vägar för henne. Då hon iakttog hur en skådespelare gång på gång försökte olika tonfall på en replik, medan kameran prövade ständigt nya tagningsvinklar, slogs hon av tanken att hon till sitt förfogande hade "ett sannskyldigt historievetenskapligt laboratorium, där experimenten inte resulterade i ovedersägliga sanningar utan i historiska möjligheter /min kurs/". Samtidigt saknade hon i den färdiga filmen en rad saker som

kan ges i en historisk undersökning: Bertrandes dubbelspel, domare Coras inre motsägelser, orden "kanske" och "möjligen" som historikern kan använda då källmaterialet är tvetydigt.⁶⁵

Litteraturen behövs för att nå områden som kan vara svåråtkomliga för historikern (se ovan om Fielding och Balzac). Denne sysslar kanske mestadels med vanliga människor i deras egenskap av gruppmedlemmar, t ex en speciell samhällsklass, invånarna i en viss socken el dyl. Att tränga in i enskilda människors tankevärld har varit en uppgift som mera legat inom skönlitteraturens verksamhetsområde. Det är därför intressant att se hur forskare som Davis med hjälp av "fantasi", men utan att därför överge historievetenskapens källkritiska metoder, lyckas med konststycket att ge liv och blod åt människor ur en förgången tid.

Historievetenskapens berättande dimension har de senaste åren diskuterats mycket. Det finns relativistiska tankegångar som upphäver varje skillnad mellan fantasiberättelser och berättelser med sanningskrav. Det är därför viktigt att poängtera att ökad medvetenhet om den berättande dimensionen inte behöver innebära att man avstår från historievetenskapens förutsättningar att uppnå kunskap, utan att man istället tillvaratar den. Den rena dikten som lösning på luckor i källmaterialet måste uteslutas fastslår Ginzburg.⁶⁶

Leopold von Ranke m fl strävade under 1800-talet efter att förvandla historien från konst till vetenskap.⁶⁷ Syftet med att erkänna historieforskningens litterära sida är naturligtvis inte att åter förvandla vetenskapen till konst, utan att berika vetenskapen genom att öppna den för de möjligheter konsten erbjuder.

Karaktärsteckning

Hur ser då de "glömda" människor ut, som Davis och Fogelström föresatt sig att gestalta? Hur har författarna arbetat då de försökt blåsa liv i det förflutnas skuggor?

Tidigare har påvisats hur Davis ur ett historiskt källmaterial lyfter fram människoöden som verkligen existerat, medan Fogelström tar dikten till hjälp och arbetar med helt fiktiva gestalter. Det ligger nära till hands att anta att Fogelströms konstnärliga frihet skulle resultera i de mest levande och fullgångna karaktärerna. Paradoxalt nog förhåller det sig tvärtom. Trots att han har hela sin fantasi till förfogande då han skapar sina romanfigurer, medan Davis måste ta hänsyn till sina källors begränsningar, är hennes människoporträtt de mest nyanserande och intressanta.

Fogelströms schablonmässigt tillklippta figurer domineras helt av en eller möjligen ett par egenskaper. Personerna tecknas i svart eller vitt, nyanser gives icke. Om någon introducerats som god fortsätter denne att vara sådan boken igenom; onda handlingar utförs endast av osympatiska

människor.⁶⁸ Fogelströms föga djuplodande psykologi tillåter heller ingen inre utveckling hos personerna, som går tämligen oförändrade genom livets skiften. Möjligen orsakar en förlorad arm att vederbörandes genomsnittliga humör sjunker några grader, eller ett oäkta barn förvandlar en levnadsglad ung flicka till bitter gammal kvinna, men mera spännande blir det inte.

Vid en första blick på Fogelströms människoskildring förefaller det som om karaktärerna helt saknade tidsfärg – de kunde existerat när som helst. Snart upptäcker man dock att dessa trädockor, med ett enda uttryck målat på sina stela ansikten, inte kunnat leva i någon tid alls.

Davis karaktärer är betydligt mera sammansatta och komplicerade. Personerna utvecklas och förändras under intryck av den omgivande miljön och av livets alla händelser. Enkelt och klart visar hon ”hur lokalsamhällets ekonomiska och kulturella förutsättningar bestämmer huvudaktörernas handlingsalternativ”.⁶⁹ Davis tillåter sig en viss skapande frihet inom gränserna för sitt källmaterial. Denna medger henne att fördela sina sympatier relativt fritt bland de agerande; det är den levnadsglade Arnaud som är hennes ”hjärte”, och inte den kalle och hemlighetsfulle Martin. Vi kan inte med säkerhet veta om de färgrika porträtt hon målar upp för oss stämmer; om Bertrande t ex verkligen utvecklades till en stark och självständig kvinna. Dessa människors tankar serverar inte sig själva i brev och dagböcker. Men med hjälp av inträngande miljöstudier, och av fakta om andra människor från samma tid och plats då materialet om någon speciell människa uppvisar luckor, ger Davis genom sina omsorgsfulla karaktärsteckningar en bild inte bara av de beskrivna människorna, utan av livet över huvud taget bland franska bönder vid 1500-talets mitt.

Nils Schwartz konstaterar i sin recension av *Krigens barn* att något organiskt samband mellan de fiktiva gestalternas liv och den faktiska historia de rör sig i, inte uppstår. Han anser att detta beror på att de proletära människornas liv inte finns dokumenterade, och att de därmed måste diktas ihop för att bli synliga.⁷⁰

Natalie Davis och andra i samma genre har på ett inspirerande sätt visat att detta påstående inte behöver vara sant. Historiens glömda folk får genom dessa historiker möjlighet att uppträda på ett, som jag tror, verkligare och mera tidsförankrat sätt än vad som blir dem förunnat i händerna på mer eller mindre skickliga författare av historiska romaner.

Litterära aspekter på texterna

Fogelström har uppenbarligen skönlitterära ambitioner med sin text, eftersom han valt att presentera sina forskningsresultat i romanform. Davis däremot ser som sitt främsta mål att ge händelserna kring Martin Guerre

en allsidig historisk behandling.⁷¹ Emellertid lyckas Davis bättre än Fogelström även på det litterära planet.

Kriterierna för god litteratur kan diskuteras. Jag vill här endast med utgångspunkt i några allmänna begrepp söka klargöra varför jag i likhet med flera av recensenterna anser att *Krigens barn* inte är särskilt lyckad som roman, medan *Martin Guerres återkomst* äger många av den goda romanens kännetecken.⁷²

En välkänd definition på litteraturens uppgift är att den skall skildra "det evigt mänskliga", dvs människans villkor i en föränderlig värld.

Då Fogelström uttryckligen föresatt sig att gestalta den lilla, vardagliga *människan*,⁷³ är det överraskande hur magert hans resultat blir på den punkten. Medan Davis ser historien *genom* sina figurer, utifrån deras perspektiv, utgår Fogelström från att historien ligger färdig som någonting objektivt och en gång för alla fastslaget, *oberoende* av romanfigurerna själva. Han har skrivit en populärvetenskaplig historia som han "garnerat" med en rad fiktiva gestalter utan att förmå integrera dem med det "stora" historiska förloppet.⁷⁴ Detta kan jämföras med den marxistiske litteraturteoretikern György Lukács krav på att människan skall skildras i växelverkan med det samhälle som omger henne. "I växelverkan", dvs det är inte nog att måla upp en samhällskuliss eller begagna sig av statisk social rekvisita – de 'förmedlande' elementen mellan individ och samhälle måste spela en aktiv roll, visa fram drag hos individen som annars inte skulle ha kommit till uttryck, etc".⁷⁵

Ett annat kännetecken på en god text är att händelseförloppet inte är förutsägbart, i motsats till den schablonmässiga handlingen i episka texter av lägre klass. Fogelströms skildring bygger tyvärr på schabloner såväl beträffande karaktärsteckning som handling. Hos Davis däremot är framställningen allt annat än förutsägbart:

Davis motivering till att skildra ett ovanligt fall för att belysa allmogens mentalitet har berörts tidigare: "en märklig rättstvist kan ibland blottlägga motivationer och värderingar som annars går förlorade i vardagens virrvarr".⁷⁶ Ginzburg finner likaledes att det exceptionella i fallet förmår belysa en normalitet det inte finns något vittnesbörd om.⁷⁷ Dessa uttalanden kan jämföras med de liknande tankegångar Lukács givit uttryck för i sin estetiska realismteori: "Gestaltandet av det typiska sker på en stegrad, representerande nivå . . . Det speciella i det individuella tjänar som en tematisk förstärkning eller resonans till det verklighetskoncentrat som det typiska utgör. Men det är också genom att låta de individuella skeendena även få bära fram det typiska som individualiteten, just genom att uttryckas förstärkt, och inte genom att generaliseras, lyfts upp till det typiskas nivå".⁷⁸

Realism innebär alltså enligt Lukács *inte* att man skildrar det genomsnittliga med en detaljerad miljö som rekvisita. En sann realism bygger istället på det speciella (individuella) som uttryck för det för tiden och miljön typiska.

I metodavsnittet berördes hur Fogelström skymmer underliggande strukturer och orsakssammanhang med fakta. Inte heller litterärt mår skildringen bra av de oändliga uppräkningsarna av detaljer. Dessutom är Fogelströms språk lite trögflytande, ibland nästan klumpigt. Davis sakligt enkla och koncentrerade språk står i skarp kontrast till hans en aning långrandiga berättarkonst.

Davis lyckas förmedla ett moment av spänning som inte bara ligger på berättelsens ytplan. Visst är det spännande att vänta på rättegångarnas utgång, på vad som skall hända vid Martins återkomst osv. Men hon lyckas också göra läsaren så nyfiken på de agerandes karaktärer och handlingsmotiv, och på det dåtida samhällets uttrycksformer, att man har svårt för att lägga boken ifrån sig innan den är utläst. Detta spänningsmoment saknas alldeles i *Krigens barn*.

Avslutningsvis vill jag nämna en sista definition på god litteratur, nämligen förmågan att förmedla den sensuella glädje eller njutning som Roland Barthes benämner "jouissance".⁷⁹ Barthes reserverar visserligen denna beteckning för fr a den modernistiska litteraturen, men jag tycker att den är användbar även på andra texter. En sådan glädje har *Martin Guerres återkomst* förmått förmedla. Att jag inte funnit den vid läsningen av *Krigens barn* är kanske överflödigt att påpeka.

NOTER

1. E H Carr, *Vad är historia?*, s 32.
2. G Gleichmann, "En 400-årig historia som inte dör", *NA* 17/9 1985. M Grive, "Make på vift ger inblick i 1500-talet", *DN* 18/9 1985.
3. J Tell, "Mellan möjlighet och verklighet", *HD* 19/11 1985.
4. I Schöier, "Fogelström och kriget", *SvD* 26/7 1985. L Carlsson, "Fogelströms romaner är allas vår historia", *HD* 26/7 1985. P Ingström, "I historiens detaljskred", *Hufv bl* 10/10 1985.
5. N Davis, *Martin Guerres återkomst*, s 13 ff.
6. *Ibid* s 13 ff.
7. *Ibid* s 113 ff.
8. *Ibid* s 17.
9. P A Fogelström, *Kommentarer och noter till Krigens barn*.
10. N Davis, a a, s 113 ff.
11. *Ibid* s 129 ff.
12. C Ginzburg, "Bevis och möjligheter. Anteckningar i marginalen till 'Martin Guerres återkomst' av Natalie Zemon Davis", s 161.
13. N Davis, a a, s 129 f.
14. E Österberg, "Forskning om det äldre svenska samhället – idag, igår, i morgon?" *HT* 1980:4, s 492 och 497.
15. N Davis, a a, s 130.
16. I Schöier, a a.
17. S E Bring, *Bibliografisk handbok till Sveriges historia*, s 545. S Carlsson, *Gustaf IV Adolf*, s 351.
18. S E Bring, a a, s 542 f.
19. P A Fogelström, *Kommentarer . . .*, noter till s 425 f samt dessa sidor i *Krigens barn*.
20. M Grive, "'Krigens barn' ger ljus över historiens glömda", *DN* 17/7 1985.
21. Se t ex P A Fogelström, *Kommentarer . . .*, noter till s 42, 47 och 300–301.
22. A Brusewitz, "Något om Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok", s 177 f.
23. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, del II, s III.
24. A Brusewitz, "Pagetjänst", s 277 ff.
25. S E Bring, a a, s 518 f.
26. P A Fogelström, *Kommentarer . . .*, noter till s 186 ff.
27. B Odén, "Annales-skolan och det svenska forskarsamhället", s 7.

28. Ibid s 7 ff.
29. Ibid s 21 ff.
30. Ibid s 14 f.
31. Jfr med t ex avsnittet "French Peasants in the Sixteenth Century" i E Le Roy Laduries *The Mind and Method of the Historian*, s 97 ff. Här utgår Le Roy Ladurie från de stora sammanhängen, varpå han söker sig in mot lokala enskildheter. Davis arbetar i *Martin Guerres återkomst* precis tvärtom; utgår från det enskilda och söker sig sedan mot de stora sammanhängen.
32. C Rudbeck, "Vem sov i Martin Guerres säng?", *SvD* 23/9 1985.
33. B Odén, a a, s 14. Se även Le Roy Laduries diskussion om l'histoire événementielle, a a, s 2 f.
34. N Davis, a a, s 13.
35. J Le Goff, "Mentaliteterna, en tvetydig historia", s 245 ff.
36. Ibid, s 256 f.
37. Ibid s 253 f.
38. N Davis, a a, s 16.
39. J Le Goff, a a, s 254 f.
40. Ibid, s 247.
41. N Davis, a a, s 17.
42. C Ginzburg, a a, s 156.
43. Ibid, s 156.
44. L-A Norborg, "Folkhemmets historielärare", *SDS* 26/7 1985.
45. Ibid.
46. S Carlsson, a a, s 144. P A Fogelström, *Krigens barn*, s 247 ff.
47. E H Carr, a a, s 34 f.
48. P A Fogelström, *Krigens barn*, s 306. Adlercreutz var general och deltog i alla de krig som behandlas i *Krigens barn*. Han var den av statskuppens (1809) officerare som fick i uppdrag att meddela Gustav IV Adolf att han var avsatt. Enligt Sten Carlsson är det märkligt att han för eftervärlden framstått som hjälte. Se Carlsson, a a, s 197 ff.
49. E H Carr, a a, s 118.
50. P A Fogelström, *Krigens barn*, t ex s 247 ff och 275 ff.
51. S Carlsson, a a, s 349 ff. S E Bring, a a, s 556 ff.
52. H Valentin, *Den fjättrade Clio*, s 9.
53. E H Carr, a a, s 34 f.
54. M Grive, "Make på vift . . .".
55. C Ginzburg, a a, s 154 f.
56. L-A Norborg, a a.
57. P A Fogelström, *Krigens barn*, s 442.
58. P-E Brolin, *Epik och kritik i historien*, s 5.
59. R Torstendahl, *Historia som vetenskap*, s 24.

60. Ibid, s 23.
61. C Ginzburg, a a, s 156 f.
62. Ibid, s 161 ff. Denna berättarteknik hade Fielding lärt av historikern Clarendon, som genom att "pressa samman eller utvidga tiden i berättelsen" bröt med krönikans eller epops enhetliga, som av en metronom skanderade tid. Detta grepp som fick så stor betydelse för litteraturen (i extrem form hos författare som Sterne och senare Joyce) härstammar alltså från en historiker.
63. Ibid, s 164.
64. Ibid, s 175 ff.
65. N Davis, a a, s 6 f.
66. C Ginzburg, a a, s 171 och 177 f.
67. B Odén, a a, s 8.
68. Fogelströms grunda karaktärsteckning berörs av flera recensenter. Se Schwartz, "Klassklyfta, romanklyfta", Exp 26/7 1985, Ingström, a a, och Linnér, "I magister Fogelströms värld går det bra för de hederliga", KvP 26/7 1985.
69. B Ankarloo, "En förstulen blick in i en medeltida sängkammare", SDS 18/9-85.
70. N Schwartz, a a.
71. N Davis, a a, s 7.
72. P Ingström, a a. N Schwartz, a a. S Linnér, a a. C Rudbeck, a a.
73. M Grive, "'Krigens barn' . . ."
74. Jfr N Schwartz, a a, och L Bromander, "Den sympatiska historieläraren" Aft 31/7 1985.
75. L Helander, "Lukács och realismen", s 2.
76. N Davis, a a, s 16.
77. C Ginzburg, a a, s 155.
78. L Helander, a a, s 1.
79. R Barthes, "From Work to Text", s 80.

LITTERATUR

- Barthes, Roland, "From Work to Text", i *Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism*, red av J V Harari, London 1979.
- Bring, Samuel E, *Bibliografisk handbok till Sveriges historia*, Stockholm 1934.
- Brolin, Per-Erik, *Epik och kritik i historien*, Göteborg 1970.
- Brusewitz, Axel, "Något om Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok", i *Scandia*, band 14, 1941.
- Brusewitz, Axel, "Pagetjänst", i *Scandia*, band 15, 1943.
- Carlsson, Sten, *Gustaf IV Adolf*, Stockholm 1946.
- Carr, E H, *Vad är historia?*, Stockholm 1965.
- Davis, Natalie Zemon, *Martin Guerres återkomst*, Stockholm 1985.
- Fogelström, Per Anders, *Krigens barn*, Stockholm 1985.
- Fogelström, Per Anders, *Kommentarer och noter till Krigens barn*, Stockholm 1985.
- Ginzburg, Carlo, "Bevis och möjligheter. Anteckningar i marginalen till 'Martin Guerres återkomst' av Natalie Zemon Davis", i *Martin Guerres återkomst*, Stockholm 1985.
- Hedvig Elisabeth Charlotta, *Dagbok*, del II, utg och översatt av Carl Carlson Bonde, andra uppl, Stockholm 1911.
- Helander, Lars, "Lukács och realismen", i *Häftan för kritiska studier*, nr 2-3, 1970.
- Le Goff, Jacques, "Mentaliteterna, en tveetydig historia", i *Att skriva historia*, red av Jacques Le Goff och Pierre Nora, Stockholm 1978.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *The Mind and Method of the Historian*, Brighton 1981.
- Odén, Birgitta, "Annales-skolan och det svenska forskarsamhället", i *Att skriva historia*, red av Jacques Le Goff och Pierre Nora, Stockholm 1978.
- Torstendahl, Rolf, *Historia som vetenskap*, andra uppl, Stockholm 1978.
- Valentin, Hugo, *Den fjättrade Clio*, Stockholm 1957.
- Österberg, Eva, "Forskning om det äldre svenska samhället - idag, igår, i morgon?", i *Historisk tidskrift*, årg 100, nr 4, 1980.

Tidningsrecensioner

- Ankarloo, Bengt, "En förstulen blick in i en medeltida sängkammare", i *Sydsvenska Dagbladet*, 18/9 1985.
- Bromander, Lennart, "Den sympatiska historieläraren", i *Aftonbladet*, 31/7 1985.
- Carlsson, Larsolof, "Fogelströms romaner är allas vår historia", i *Helsingborgs Dagblad*, 26/7 1985.
- Gleichmann, Gabi, "En 400-årig historia som inte dör", i *Nerikes Allehanda*, 17/9 1985.
- Grive, Madeleine, "'Krigens barn' ger ljus över historiens glömda", i *Dagens Nyheter*, 17/7 1985.
- Grive, Madeleine, "Make på vift ger inblick i 1500-talet", i *Dagens Nyheter*, 18/9 1985.
- Ingström, Pia, "I historiens detaljskred", i *Hufvudstadsbladet*, 10/10 1985.
- Linnér, Stephan, "I magister Fogelströms värld går det bra för de hederliga", i *Kvällsposten*, 26/7 1985.
- Norborg, Lars-Arne, "Folkhemmets historielärare", i *Sydsvenska Dagbladet*, 26/7 1985.
- Rudbeck, Carl, "Vem sov i Martin Guerres säng?", i *Svenska Dagbladet*, 23/9 1985.
- Schwartz, Nils, "Klassklyfta, romanklyfta", i *Expressen*, 26/7 1985.
- Schöier, Ingrid, "Fogelström och kriget", i *Svenska Dagbladet*, 26/7 1985.
- Tell, Johan, "Mellan möjlighet och verklighet", i *Helsingborgs Dagblad*, 19/11 1985.